

A TUDOMÁNYOS ERKÖLCSRŐL

CSÁK LÁSZLÓ

MINDENEKELEŐTT ÉRDEMESNEK TŰNIK tisztázni, hogy ez a több szerző-nél is alkalmazott fogalom, melynek most egyetlen patočkai szövegben való használatával, egészen pontosan egyetlen mondat környezetében való megjelenésével foglalkozunk, valójában helytelen fordítás eredménye. *A jelenkor értelme* című kötet megfelelő fejezetének¹ címében a fordító helyesen jár el, mivel ott a „tudós erkölce” kifejezéssel él, ugyanakkor néhány oldallal később, a fogalom mintegy definíciószerű meghatározásakor már helytelenül „tudományos erkölcsről beszél”. Márpedig a szövegre mindig jobban figyelünk, mint a címre, ezért talán érdemesnek tűnik a továbbiakban elgondolkodunk azon, hogy a jelen előadás címében megadott fogalom valójában tudományos-e, a tudósé-e avagy másképp áll a helyzet és a tudomány erkölcséről van szó valójában?

S mivel ezek a legfontosabb kérdések talán, amelyek egy erkölcsi jellegű kérdéskör vizsgálata során felmerülhetnek, azaz: megalapozott-e, kire, kikre is tartozik, létezik-e, avagy megvalósulása várat magára, nos, azt gondolom, kielégítően indokolható a fenti három kérdéssel, miért is tűnhet érdemesnek e patočkai gondolat vizsgálata.

Idézzük fel tehát, hogyan is határozza meg Patočka az említett szövegben a fogalmat: „*A tudományos erkölcs arról szól, mit jelent jól művelni a tudományt.*” Ha tehát valóban arról volna szó, amit a fordítás szóhasználat sugall, akkor a tudományos módon létrehozott morálfilozófiai értekezések, s az ezekben megfogalmazott értékfilozófiai elvek mind arra hivatottak, hogy a tudományt magát jól műveljük. Nos, ez természetszerűleg hamis értelmezés, hiszen szerzőnk nem holmi futóbolond, aki értelmesnek tűnő mondatokat vet a papírra, hanem Husserl egyik jelentős tanítványa, a cseh filozófiai talán legjelentősebb alkotója.

Hogyan is értsük tehát a fenti kijelentést? Elsőként az juthat eszünkbe, hogy a mondatot valahogy így kellene olvasnunk, értelmeznünk magunk számára: *a tudós erkölcsének tárgya a tudomány helyes művelése.* Azaz lévén, hogy a tudomány valamiféle racionalizált, módszeres beavatkozási

---

¹ Patočka: *Az általános erkölcs és a tudós erkölce.* In: *A jelenkor értelme.* Kalligram, Pozsony. 1999. 37-58. o.

kísérlet a természeti rend működésébe – már ha csak a természettudományokat tekintjük –, akkor ez egy erősen karteziánus ihletésű állításnak tűnhet: a természet *mestere és birtokosa* lehet tehát a tudós. Azonban Patočkától a karteizianizmus igen távol állt – bár korántsem olyan távol, mint azt ő maga gondolta, hiszen a fenomenológia révén mégis ezer szállal kötődik Descartes tanításaihoz².

De visszatérve az első olvasatra, azt mondhatjuk, hogy a tudomány *helyes* művelése mintha kimerülne pl. az egzakt matematikai képletek és egyéb modellek, formalizált leírások valósághoz közelítő megalkotásában és ezek hibátlan alkalmazásában. Ez egyfajta leegyszerűsített helyesség-értelmezés, ám könnyen kiegészíthető a hasznosság elvével: a tudós akkor jár el helyesen, ha nem csupán modellez és modellt alkalmaz, de azt a társadalom, a közösség hasznára is műveli. És itt jelentkeznek csak a valódi problémák!

Mert elsőként megjegyezhetjük, hogy az első olvasat is olyan könnyen kiterjeszthető volt egy erősen korlátozott, de már erkölcsfilozófiai szempontból is értékelhető állítássá, hogy azt mondhatjuk, az ott említett *helyes* tudományos tevékenység valójában *jót* jelent – ha csak a hasznossággal definiált *jó* korlátozott jelentésében is. Azaz, második olvasatban *a tudós erkölcsének tárgya a tudomány jó művelése*. De adja magát a kérdés, mit is jelent ebben az összefüggésben a *jó*? Most nincs itt az ideje, hogy a *jó* metafizikai értelmezésébe vessük bele magunkat, vagy a *jó* fogalmának filozófiatörténeti jelentőségét firtassuk – lévén, hogy azért közelítőleg ezzel tisztában vagyunk. Annál érdekesebbnek tűnik, hogy a *jó* egyébként morál-filozófiai fogalma hogyan kerül ebbe a tudományfilozófiai mondatba. Hogyan lehet *jó* a tudományos működés, ha túl kívánunk lépni a pusztá hasznosság-elvű értelmezésen? Mondjuk ha istent szolgálja és dicsőíti? Vagy ha a fennálló politikai rendszer örült ötleteinek megvalósításán fáradozik, legyen az csillagháborús rémálom vagy óriás méretű vasipari kemen-ce? Nos, az utóbbi egyértelműen egy partikuláris érdek szolgálata csupán, s így a *jó* általános érvényű fogalmával nem eshet egybe. Az első eset is csak egy adott és már rég elmúlt korban jelentett abszolút *jót*, de ennek partikuláris volta éppoly egyértelmű, hiszen mindig az adott korban érvényes teológiai álláspontot képviselők határozták meg, mi is felel meg az abszolútum számára, azaz mi a *jó* a feltétlen szemszögéből, s így a feltétlen szemszöge rendszeresen váltakozó jelleget mutat, megkérdőjelezve saját feltétlenségét, mozdíthatatlanságát, stb.

---

² Csák László: *Hogyan használjuk mások fogalmait?*

www.o-p-o.net/pragueessaylist.html

S ha már időbeli váltakozásokról esett szó, érzésünk szerint a sokszor közhelyszerűen ismételtetett Galilei-példa helyett valójában érdekesebb a jó fogalma szempontjából a materialista világnézetek, vagy másképp fogalmazva, az isten nélküli erkölcsanak filozófiai alapállásának kérdése. Ugyanis utóbbiakat megvizsgálva arra jutunk, hogy az ideológiai, eszmei kijelentés a kinyilatkoztatás helyébe lép, s pl. a genetika számukra imperialista cselvetéssé válik, az öröklődés tanát a metafizikai öröklét felmelegítésének tartják, s a metróépítésre alkalmatlan talaj ellenforradalmivá lesz. Azaz a kommunista ideológia mércéje is abszolút és így minden önmagával összeegyeztethetlent kizáró jellegű, s ebből adódóan valamiféle gyanús, 19. sz-i, vagy még korábbi tudományképet tükröző módon viszonyul a természet-tudományos működés jó voltának kérdéséhez – s ehhez a viszonyuláshoz képest már csak finom kiegészítés, hogy a tudóstól ideológiai hűséget is elvárt a szocialista rendszer.

Ugyanakkor ha már beláttuk, hogy amennyiben nem helyezkedünk a szocialista gondolkodás eszmei alapjaira s nem fogadjuk el feltétlenül tanait, abban az esetben a tudós erkölcsét meghatározó jó szempontjából megállapíthatjuk, hogy bár még nem tudjuk, mi is a jó ebben az összefüggésben, és azt is csak sejtjük, Patočka milyen nehézségekkel szembesült ezen kérdés kapcsán, mégis kijelenthetjük, hogy a tudomány első olvasatban vizsgált, tehát *helyes* működésével az ideológiai befolyásolás összeegyeztethetetlen, s ily módon a második olvasatban szereplő, a *helyes* egyfajta kiterjesztéseként bevezetett jóval sem férhet össze.

De akkor miféle jó származik a tudomány műveléséből? Elképzelhető, hogy hagyományos értelemben vett jóról volna itt szó, s nem teológiai vagy ideológiai jóságról? Bizonyos szempontból aligha, ugyanakkor pedig mindenképp. Aligha, mivel a hagyományos filozófiai jó-fogalom ugyanúgy egyfajta kizárólagos értelmezést biztosít, s így akár oda is juthatunk, amit Descartes fizikája testesít meg leginkább, azaz, hogy metafizikailag hibátlan... Ha pedig nem kizárólagos ez a jó, akkor többféle, s ebben az esetben semmire sem jutunk, mert a mondat annyit jelent: a tudós akkor dolgozik jól, ha valaki/valakik szerint az jó. S ez bizony üres fecsegés volna. Hogy mégis miért van itt tényleg a jó eredeti filozófiai fogalmáról szó, arról érdemes kicsit bővebben szólni.

Ha a 20. századi filozófia történetéről sokan elmondták már, hogy hagyományos értelemben vett nagy etikai tanok már nem alakultak ki. Mint ahogy Sartre, Heidegger vagy a filozófus Lukács tanításai sem tartalmazzák explicit módon a szerzők erkölcsi álláspontját, még ha számos esetben, az életrajztól teljesen függetlenül, mintha valamiféle ki-nem-mondott erkölcsi

tanítás állna gondolataik háttérében. A filozófia nagy témáiból nem vezet már semmiféle út a morál birodalmába, azaz a metafizikai gondolkodás által biztosított átjárás a két szféra közt megszűnt.

Patočka mégis egyértelműen a jóról beszél, s a legfontosabb kérdés az, hogy milyen értelemben. Miféle jóról van itt szó? „az általános erkölcs tudománnyal szembeni követelményei: ... a tudomány ne legyen ellentmondásban az ember alapvető céljaival, ne legyen embertelen, ne szolgálja az embertelenséget stb. Ide tartozik a tudomány felelőssége az emberiség sorsáért egy olyan korban, amikor a tudomány egyszerre jelent pusztító fegyvert és termelőerőt.”³

A fenti idézet nagy segítségünkre lehet az eredeti kijelentés harmadik olvasatának elkészítéséhez. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy itt valószínűleg nem az adott és egyes tudóshoz szól az erkölcsi parancs: „Műveld jól a tudományt!”, hanem egyenesen a tudományhoz. De mivel a tudomány olyan, amilyenné a tudósok társadalma teszi, így valószínűleg a tudósok erkölcséről lehet szó ebben az összefüggésben. Visszaulva a korábbi megállapításokra, melyek szerint a tudománnyal egészen összeegyeztethetetlen a szocialista rendszerek ideológiai elnyomása, mivel saját elvét vetíti ki a tudományra is, s nem hagyja, hogy az sajátos működési elvének engedjen, azaz a gondolat, a racionalitás szabad játékának nyisson teret, ugyanígy tudományellenes az a demokratikus modell is, ahol a tudományos kutatás támogatásait, az eszközöket és a forrásokat a mindenkorai politikai elithez való közelség vagy távolság alapján adják meg a kutatónak, a kutatói közösségnek. Nem kétséges, hogy kutatói közösség tagjainak fizikai megsemmisítése nagyban különbözik az egyes kutatói csoportok rotációs elven működő ellehetetlenítése és elősegítése között, ám a témánkká tett jó szemszögből mindegy, hiszen itt egyedül a gondolat szabad játéka és az ebből adódó eredmény lehetne a támogatottság kívánalma. Azaz ebben az összefüggésben a tudósok társadalmával szemben az az elvárás kell hogy megfogalmazódjon, hogy segítse elő a tudomány szabad működését. Ez már valóban része kell legyen a vizsgált mondatban szereplő jó fogalmának.

Azonban felmerül a kérdés, hogy ha nem az egyes tudósra vonatkozik a parancs, hanem az egész közösségre, akkor a közösség tagjának tekinthető-e az a tudománnyal foglalkozó személy, aki nem segíti elő a tudomány szabad működését, hanem felveszi az ideológiai maszkot, vagy elfogadja a demokratikus kormányok kis kedvezéseit, esetleg csak szemet huny a tudományellenes tettek fölött. Patočka válasza egyértelmű nem. Az a tudós, aki

---

³ Patočka: Im. 52. o.

megérti a tudomány jó művelésére felszólító parancsot és ezzel együtt a szabad működésért felelő szavát, akár magányosan, akár – a tömeggé vált értelmiségi múlt századi esetét tekintve – közösségbe szerveződve teszi ezt, értelmiséginek, a szellem emberének tekintendő, aki pedig nem tesz így, az csupán tudományos bürokrata.

A felszólításban foglalt jó tehát egyfajta szolidaritást feltételez a tudósok között, a tudósok közösségei közt. Ez egy meglehetősen érdekes eredmény, s egészen távolra is vezetett minket látszólag az első két olvasattól. Ugyanakkor könnyen belátható, hogy a tudományhoz való klientúra-típusú vagy diktatórikus viszonyulás valójában a tudomány helyes művelése ellen hat, s ily módon, lévén, hogy tudományellenes, a jó, azaz legalábbis helyes vagy hasznos tudományos működéshez nemcsak a szabad tudós, a szabad gondolati tevékenység elengedhetetlen, de a más tudósokkal való szolidaritás vállalása is. Azonban szerzőnk továbbmegy, s miután megállapítja, hogy az irodalom és a képzőművészet szabadsága is nagyon hasonló célokat szolgál, hát azok szabadságáért is fel kell lépni, az írókkal és a képzőművészekkel is szolidárisnak kell lenni, s viszont. Itt persze meg kell jegyeznünk, hogy ez már talán túlmutat a tudomány jóságának kritériumrendszerén, s valamilyen utópikus állapotot kíván, ahol minden szellemi ember szabad, a források és az eszközök elosztása igazságos és nem politikai szempontok szerinti. A jelen előadás témájául választott mondat ebből adódóan magába foglalja mindazon érveket is, melyeket majd egy évtizeddel később, a Charta '77 aláírói és maga Patočka is képviselt.

De honnan kerülnek elő a már idézett követelmények, melyeket az *általános erkölcsre* hivatkozva sorol fel szerzőnk? „*Ne legyen ellentétben az ember alapvető céljaival.*” Mik is az ember alapvető céljai? Ebben az esetben nagyon távolról kezdetünk hozzá a kérdés megválaszolásához. Egy előadásában⁴ Patočka így fogalmaz Szókratész *areté* fogalma kapcsán: a lét az élet egyetlen lényeges feladatra való összpontosítása, s ez az összpontosítás célt és értelmet ad. Nem más ez, mint a *fronészisz*, s ez, mint az egyedüli alapvető feladat felfogása, maga az *areté*, azaz a tökéletességben való lét, exisztencia, a szó igazi értelmében. Ugyanitt megállapítja, hogy a görög fogalom egyáltalán nem helyettesíthető az erény szóval, egészen mást jelent. Így egyebek mellett teljességgel hiányzik belőle az askztikus jelleg, ami a hagyományos erény-fogalom elválaszthatatlan része a kereszténység hatására.

Ennek alapján arra következtethetünk, hogy mint annyi más helyen, Patočka itt is segítségül hívja a platóni filozófiát, hiszen ebben az általunk

---

⁴ Patočka: *Sókratész. Přednášky z antické filosofie*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství. 1990. 126. o.

vizsgált kijelentésében valójában az *erényes tudós* képét igyekszik megrajzolni előttünk. Az erényes tudóst, aki igyekszik egy, az emberiség céljaival összeegyeztethető cél megvalósításán dolgozni, s akinek célja az is, hogy a szellem szabad legyen minden megjelenési formájában, továbbá értelmes-sé teszi a megvalósuló célokat és értelmezi az oda vezető utat is.

Ezzel tehát közelebb jutottunk a kijelentés harmadik olvasatához. Azt tudjuk, mit jelent a tudomány szabad működése, mit jelent a szolidaritás, miért tudományellenes már ezek hiánya is. De nem egészen értjük még, mit jelenthet az emberiség célja, s különösen nehéz ezen a ponton megválaszolni, mit is jelent az a bizonyos általános erkölcs, aminek nevében mindezen céloknak való megfelelést szerzőnk elvárja az erényes tudóstól, avagy *értelmiségitől*. Továbbá kérdés az is, miként is volna elvárható a természettudománnyal foglalkozó tudósoktól, hogy értelmezzék saját kutatási eredményeiket, azaz túllépjenek saját, amúgy sem szűk kompetenciájukon. Patočka szerint a filozófiára van szükség, hogy a tudós érveket találjon erényes fellépése mellett. S mivel a tudós alapvetően nem rendelkezik ehhez megfelelő eszközökkel, szerzőnk itt a *nyitott filozófia* szükségességét hangoztatja, melynek a következők a leglényegesebb mozzanatai: hangsúlyozza a módszer fontosságát, felülbírálja a módszer elveit, felkutatja a tudomány korlátait, tudatossá teszi a tudós számára szellemi kiterjedtségét.

Ennek alapján már jobban érthetővé válik, hogyan is jut önértéséhez a természettudomány, de ugyanakkor az is egy új szempontból megvilágításra került, honnan eredeztethető a képzőművészetek, az irodalom és a tudomány alapvető egysége, milyen alapon közös az érdekük. Ám még mindig nem értjük, hogyan állapítható meg, mi is az emberiség célja, melyet a tudomány elérni segít. Meg kell jegyeznünk, hogy az, hogy a tudomány a II. Világháborút követően egyértelműen a legjelentősebb termelőerővé vált, ténykérdés; ezzel szoros összefüggésben a legjelentősebb termelőerő részei, azaz a tudományos munkát végzők, valódi értelemben is dolgozókká váltak. Így a tudomány műve mindenképp összefügg az emberiséggel és céljaival, s ezért harmadik olvasatunkhoz azt a kiegészítést is hozzá kell még csatolnunk, hogy a tudósokra vonatkozó erkölcsi kötelesség valójában negatív meghatározás: a tudós ugyanis mindenképp előmozdít vagy létrehoz valamit, s így elegendő arra felszólítani, hogy az ne legyen ellentét az emberiség céljaival. Nem lehet tehát az erényes tudós műve olyan valami, ami embertelen célokat idézhet elő, s ezért a tudós felelősséggel tartozik.

A vizsgált mondat környezetét adó szövegben azonban választ kapunk arra, mit is jelent Patočka számára a már említett általános erkölcs: az *általános erkölcs* forrása, hogy az ember szellemi létező is, nem csupán a

létező kétféleségét, azaz a megvalósultat és a lehetségest képes felfedni, hanem betekintést nyerhet a létező morális dimenziójába is. Ez a belátás pedig az ember öntörvényadó készségéből fakad, azaz abból, hogy saját maga szabja meg céljait, követelményeit. Az így tételezett erkölcsi szféra nem rögzíthető tényként, azonban önmagát feltételezi és önmagán alapszik, s ebben az értelemben abszolút és feltétlen. Azaz összefoglalva: az általános erkölcs, melyre Patočka itt hivatkozik, attól feltétlen, hogy emberi, s így mindenhol fellép, ahol emberi célok tételeződnek, mivel a céltételezés mindig az adott állapot meghaladását jelenti.

Ezzel azonban jobban értjük az óvatosságot, melyet a negatív megfogalmazásban érzékelhetünk: az emberiség céljai ellen nem tehet a tudós, amennyiben erényes kíván lenni. A tudósnak a szabad racionalitás játékát kell elősegítenie tetteivel és szolidaritásával. Az emberiség és a tudós-értelmiségi céljai gyakorlatilag egybeesnek. A nem erényes tudós pedig nemcsak nem értelmiségi, de nem is tudós. S ugyanez áll valószínűleg minden szellemi emberre is, legyen bár író vagy képzőművész.

A tudósok kiemelt szerephez jutnak mégis, hisz mint azt már jeleztük, a legfontosabb, sőt, valójában az egyetlen termelőerővé váltak. Ebből adódóan bár alapvetően a szellemi szférában tevékenykednek, a társadalom, azaz a kor széles munkásrétegeinek érdekeit is képviselik, mivel érdekeik teljességgel azonosként tételeződnek. A társadalmi célok így válnak az általános erkölcs patočkai értelmezése alapján az emberiség céljaivá, s jutnak abszolút és feltétlen érvényességhez.

Ez a feltétlen érvényesség azonban meglehetősen gyenge lábakon áll, mint azt szerzőnk is sejteti, mondván, hogy az erkölcs feltétlenül parancsolja a célok kijelölését és a kijelölt cél követését, de a célok közti választást már az adott személyre hagyja. Az emberi tehát mindössze a célok kijelölése, a köztük való választás és a kiválasztott cél követése. Ha szerzőnk nem vonná be a játékba a társadalmi érdek meglehetősen képlékeny, s sok szempontból az erkölcsről alkotott fogalmainktól távol eső fogalmát, bizony azt mondhatnánk, hogy kiüresedik a negatív felszólítás: ne tégy olyat, ami az emberiség céljai ellen való, azaz: ne tégy olyat, ami olyan cél ellen való, aminek kijelölésében magad is részt vehettél!

A tudományos dolgozók erkölcsével kapcsolatos patočkai érvelés értelmezésének nehézségét egyebek mellett az is okozhatja, hogy túl sok mindent állít egyetlen mondatával, s a mondat implicite tartalmazza az egész patočkai erény-felfogást, beleértve a platóni örök szerepét átértelmező értelmiségi-fogalomtól kezdve egészen az emberiségre hivatkozó, szabadságjogok egyetemességét és feltétlenségét hirdető és követelő Charta '77-

körüli állásfoglalásokig. Az az érzésünk támad tehát, hogy ez a felszólítás valójában egy általános erkölcsanból levezetett, attól lényegileg semmiben sem eltérő tétel, amit bővebben így fejthetünk ki: *ha egyéni életedben azt a célt választod, hogy tudós leszel, úgy lehetsz csak erényes, ha azt értelmiségiként vállalod*. Ez az utolsó olvasat, amit mondatunkhoz fűzhetünk, s látható, hogy valójában minden egyes tudósra vonatkozik. A mondat érdekessége, hogy mint azt kimutattuk, csak abban az esetben értelmes, ha létezik a tudományos dolgozók közössége, azaz a szolidaritás érzése és igénye bizonyos mértéket meghaladóan jellemzi a tudós közösséget: ha nincs közösség, akkor nincs lehetősége a szolidaritásnak sem, s így a magányos, partikuláris tudós sosem válhat erényessé, értelmiségivé.

Egyúttal fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy az utolsó olvasat valójában kevesebbet állít, mint ami a vizsgált mondatban, saját összefüggésében benne foglaltatik: nem esik itt ugyanis szó az erkölcsi alapon tételezett célok és a munkásosztály kapcsolatáról, amit korábban mint az általános erkölccsel összefüggő érdek- és céltételezés alapjaként említettünk – bár az értelmiségi fogalmának megfelelő értelmezésével, azaz az adott korszak körülményeihez és eszméihez való igazításával könnyedén belevihető volna. De ezen a ponton megállapítható, hogy ha a szöveget nem csupán önmagában vizsgáltuk volna, hogy valójában csak részben filozófiai igényű: hiszen Patočka más szövegeiben ilyen szocialisztikus, már-már marxista jellegű, baloldali gondolatokról szó sincs. Azaz jelen szövege bár implicite tartalmazza a más szövegekben⁵ részletesen kifejtett filozófiai nézeteit, sőt, ezekkel való összefüggésén kívül aligha értelmezhető, valójában mozgósító jellegű, értelmiségi tárcának tekinthető, s egyben a közben megfogalmazott *nyitott filozófia* egyik első megjelenési formája.

Pontosabban: Patočka felmérte a kor realitását, azaz a baloldaliság térnyerését, a marxista/szocialista rendszerek előretörését, s ennek alapján, lévén, hogy úgy tartotta, a filozófiának érveket kell szolgáltatnia ahhoz, hogy ebben az amúgy aktuálisan embertelen korban az értelmiségiek úgy cselekedhessenek, hogy az a szabadság felé, azaz az emberibb világ felé mozdítsa el a társadalmat, ezért olyan érveket adott itt nyitott filozófiai szövegében az olvasó értelmiségi kezébe, mely éppenséggel értelmezhető a kor baloldali diskurzusa szempontjából is, de csak az érvek szintjén – az elvek szintjén itt a *poliszért* aggódó, erényes létét felvállaló filozófus szólal meg, ám még mintha álarcban tenné ezt, a lehető legkevesebb kockázatot vállalva.

---

⁵ Különösen gondolok itt az *Eretnek esszé*kre, és az azonos (történelem-filozófiai) morálfilozófiai témában a hetvenes években íródott késői szövegeire.